

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE DINTELOORD EN PRINSENLAND

INHOUD

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	7
4.	Historische karakteristiek van Dinteloord en Prinsenland	9
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	15
6.	Literatuurlijst	27
7.	Kaart gemeente Dinteloord en Prinsenland (bijlage)	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Dinteloord en Prinsenland maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1985 en werden verricht door drs A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, april 1986.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

● Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)-type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

- Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria
  - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
  - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
  - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
  - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
  - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
  - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

- Sociaal- en cultuurhistorische criteria
  - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
  - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
  - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het

concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuur-historisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan.

Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamontrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijd.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN DINTELOORD EN PRINSENLAND

Landschap

De gemeente omvat de kern Dinteloord en een dijknederzetting aan de Boompjesdijk. De zuidgrens met Steenberg en wordt gevormd door de Roosendaalse en Steenbergse Vliet. De oostgrens met Oud en Nieuw Gastel volgt de Derriekreek en globaal de dijk van de Oude Prinslandse Polder en het Mark-Vliet Kanaal. De noordoostgrens met Fijnaart en Heijningen volgt de Dintel, de noordwestgrens met de Provincie Zuid-Holland wordt gevormd door het Volkerak.

De gemeente ligt ingesloten tussen de bovengenoemde twee waterlopen, terwijl het grondgebied bovendien doorsneden wordt door enige kreek, namelijk de Potmar- en Molenkreek die in de Dintel uitmondt en de Derriekreek in het oostelijk gedeelte.

De gemeente ligt globaal tussen -0,5 (nabij de Molenkreek) en 1,5 meter boven NAP (de westelijke polders). De Oude Prinslandse Polder ligt ca. 0,2-0,4 meter boven peil, de dijken liggen tussen 3,5 en 6,5 meter boven NAP.

De bodem bestaat uit klei die voor een groot deel in de late middeleeuwen, als gevolg van de Sint Elisabethsvloed in 1421, over veen is afgezet.

Het gebied raakte toen geheel overstroomd, waarna jonge zeeklei werd afgezet. Tussen 1605 en 1883 werd het grondgebied der gemeente succesievelijk bedijkt (kaart 1).

Aan de oever van het Volkerak ter hoogte van de Drievriendenpolder bevindt zich nog een smal schorregebied.

Het landschap in de gemeente valt uiteen in de volgende elementen:

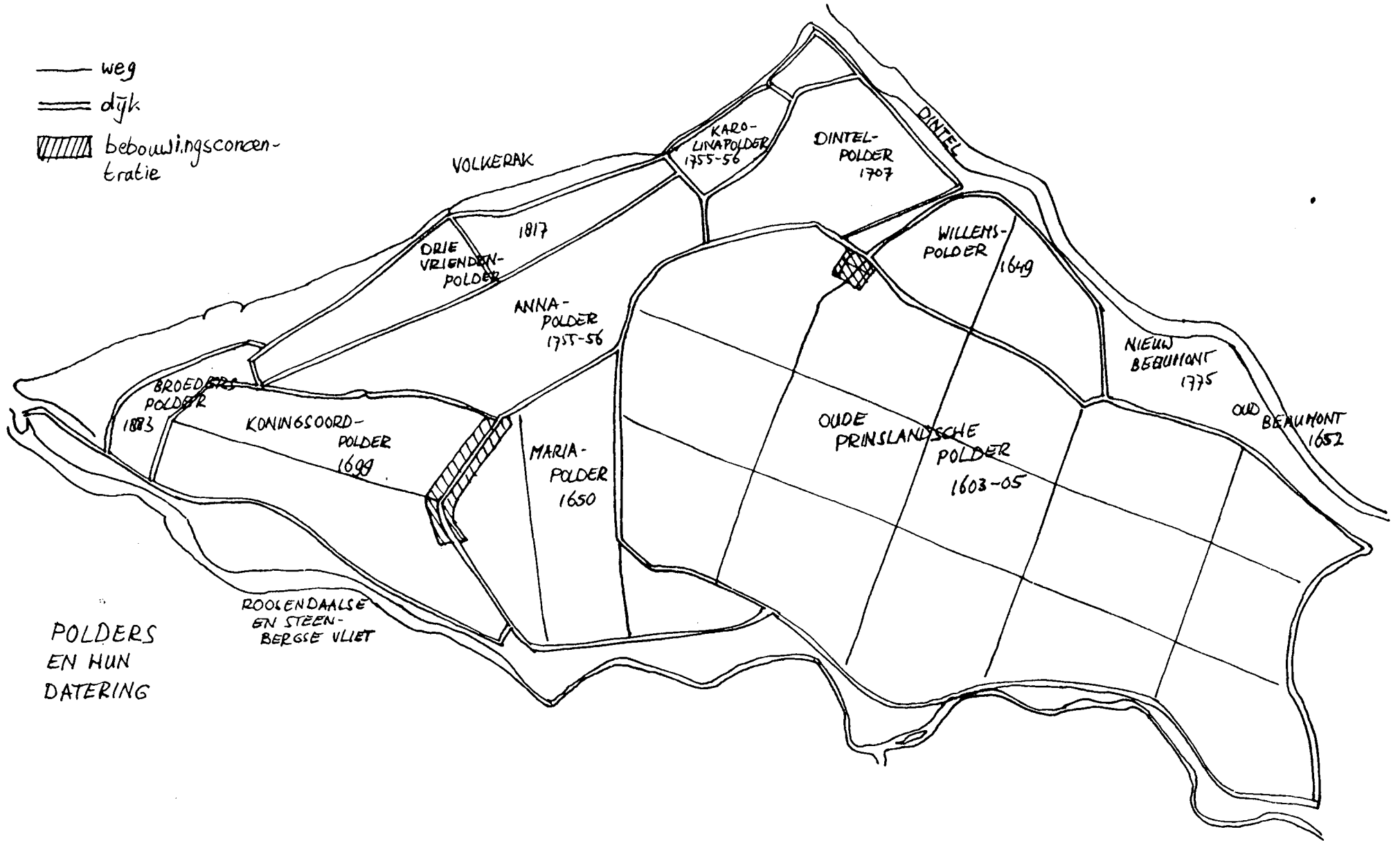
- a. De bebouwde kommen van Dinteloord en de Boompjesdijk.
- b. Het poldergebied met een regelmatige verkaveling, grotendeels in gebruik als akkergebied, hier en daar afgewisseld met weiland en boomgaarden.
- c. Het buitendijkse schorregebied.

Door de grootschalige ruimtelijke elementen van dijken, polderwegen en sloten, deels beplant met populieren en de zeldzamer wordende iepen (Annapolderdijk en Vlietdijk), is het oorspronkelijke ruimtelijk patroon nog steeds duidelijk herkenbaar.

Nederzettingen

Het karakter van het gebied wordt volledig bepaald door de planmatige bedijking en ontginning, aangevangen in 1605. In dat jaar liet Prins Willem van Oranje acht schorren en gorzen bedijken en verkavelen. Tussen 1605 en 13 werd in deze "Oud Prinslandse Polder" een dorp gesticht. De polder werd met een systeem van globaal oost-west lopende wegen (de Zuid en Noord Lange Weg) en haaks hierop gerichte dwarswegen in forse rechthoeken ingedeeld. Aan de zo ontstane kavels werden boerderijen gebouwd, die deels ook een plaats vonden aan de ringdijk (kaart 1).

- weg
- == dijk
- ▨ bebouwingsconcentratie

POLDERS
EN HUN
DATERING

ROOENDAALSE
EN STEEN-
BERGSE VLIET

VOLKERAK

1817

DRIE
VRIENDEN-
POLDER

ANNA-
POLDER
1755-56

BROEDERS-
POLDER
1883

KONINGSOORD-
POLDER
1699

MARIA-
POLDER
1650

KARO-
LINAPOLDER
1755-56

DINTEL-
POLDER
1707

DINTEL

WILLEMS-
POLDER
1649

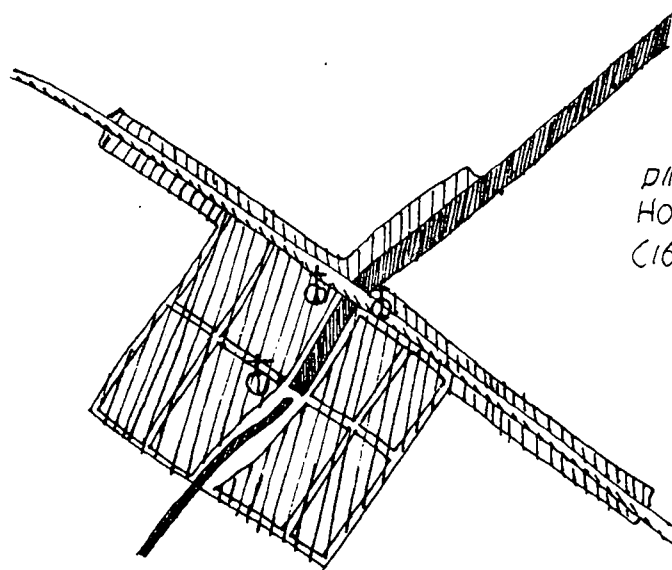
NIEUW
BEAUMONT
1775

OUD
BEAUMONT
1652

OUDE
PRINSLANDSCHE
POLDER
1603-05

KAART 2

- wegen
- water
- dijken
- bebouwing
- kerk, toren

DINTEL OORD
HOOFDSTRUCTUUR
(1605 - CA. 1940)

Het dorp Dinteloord behoudt ook nu nog de planmatige eerste aanleg, afgeleid van het zgn. Flakkeese type. Aan beide zijden van de dorpskreek met buitendijkse haven werd een Voorstraat aangelegd met achterstraten en haaks hierop lopende dwarsstraten. Hierdoor ontstonden acht bouwblokken met een marktveld en omgrachte kerk, een uitgebreide variant van een type dat ook gevolgd werd in Fijnaart, Standdaarbuiten en Willemstad. De buitendijkse haven werd tot 1848 gemarkeerd door de in 1696 gebouwde dorpstoren.

In het stratenpatroon is de oude nederzettingkern van 1605-13 nog steeds terug te vinden (kaart 2) begrensd door Stoof- en Molendijk ten noorden, Westgroeneweg en Oostgroeneweg en het Zuid-Einde.

De kreek ten zuiden van het raadhuis is nu gedempt. Een idee van de ruimtelijke indruk van deze kreek krijgen we nog aan de noordzijde van de huizen aan de Molendijk, waar deze aan het water grenzen.

Door inpoldering van "aanwassen" is het gebied uitgebreid.

De verkaveling werd hierbij telkens aangepast aan de structuur en ligging van de voormalige schorren. Het patroon is grootschalig met een hiërarchisch patroon van wegen, grens-, kavel- en afwateringssloten.

Het westelijk deel van de gemeente heeft hierdoor en door de beplanting toch een levendig karakter gekregen. De boerderijen liggen in polders als de Mariapolder, Koningsoordpolder en Annapolder veelvuldig aan de dijk. Dit is duidelijk waarneembaar aan de Boompjesdijk waar aan beide zijden arbeiderswoningen en een enkele boerderij zijn gesitueerd, als een landelijke lintbebouwde nederzetting tussen polders van 1650 en 1699. Soms liggen de boerderijen aan de oeverwallen van een vroegere kreek, zoals in de Willemspolder.

Door afdamming van de Steenbergsche en Roosendaalsche Vliet en de Dintel en bedijking van de Driebroederspolder in 1883 werd het gebied afgerond en geconsolideerd.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

Het bestand aan oudere woonhuizen in de kom Dinteloord is sinds de oorlogsschade van 1944 vooral geconcentreerd in de omgeving van de Oostvoorstraat en de Kade, de Molendijk en de Havenweg.

Daarnaast bevat de buurtschap aan de Boompjesdijk diverse oudere landarbeiderswoningen.

De meeste woonhuizen zullen 19e en 20e eeuws zijn.

De aaneengesloten huizenrij aan de Oostvoorstraat bevat 19e en 20e eeuwse gevels. Goede voorbeelden zijn de nummers 1, 9-11 en 13, gepleisterde panden met stucdecoraties in eclectische trant. No 9-11 is ouder, blijktens de achtergevels. Rond de eeuwwisseling zijn bakstenen lijstgevels met polychrome steenpatronen gebouwd, bijvoorbeeld de nummers 3 en 7. Het zijn alle een- en tweelaags huizen met zadel- en schilddaken.

Oosterstraat 16 is een pakhuis, dat mogelijk uit een ouder woonhuis is ontstaan. Het is diep en smal en heeft een bakstenen tuitgevel met vlechtingen. Aan de Westerstraat twee gepleisterde ingezwenkte lijstgevels uit de 19e eeuw. Aan de Westvoorstraat 28 en Oostvoorstraat 2 twee bakstenen kubusvormige huizen, eveneens uit de vorige eeuw.

De villa's aan de Havenweg zijn rijker gedetailleerde varianten van het kubusvormige woonhuis. No 55 is zeer sober met lisenen, kroonlijst en getoogde schuiframen. No 63 daarentegen is een rijk gedetailleerde villa van ca. 1900 met afwisseld helrode baksteen en stucdecoraties. Onder de gootlijst een jugendstil tegelfries.

De panden Kade 4 en 8 zijn dijkwoningen met zadeldaken. Molendijk 5-7 kan onder de pleisterlagen nog 18e eeuws zijn. Steenbergseweg 8 uit 1910 is een woonhuis met chalet-achtige menging van diverse stijlelementen. Aan de Boompjesdijk 122 een dijkwoonhuis met omlijste ingang en lagere bijgebouwen.

In de Prinses Beatrixstraat en de Wilhelminastraat zijn voor en na de Tweede Wereldoorlog reeksen identieke volkswoningen tot stand gekomen.

In de kom, maar vooral in het buitengebied aan de dijken treffen we een aantal eenvoudige landarbeiderswoningen, van een zeldzaam wordend type. Vele voorbeelden zijn door modernisering en vergroting van de ramen onherkenbaar verminkt. Gave huizen vinden we onder meer aan de Molen- en Boompjesdijk.

Boompjesdijk 19 heeft een fraai baksteenfries onder de daklijst en negenruits schuiframen. No 26 is een dubbele arbeiderswoning geweest en als zodanig nog goed herkenbaar. Het bestond uit twee woningen van een travee met negenruits schuiframen en een lagere ingangsaanbouw onder lessenaardak. Ook het pand no 96 is als zodanig nog herkenbaar.

Aan de Molendijk zijn vele woningen verbouwd. Herkenbaar zijn nog no 26 met toogramen en gootlijst en no 18 met speklagen in de gevel.

Ook de Stoofdijk krijgt zijn karakteristieke aanzicht door een reeks van dergelijke eenvoudige woningen. Het gaafste is het pand no 22.

Nabij enkele hereboerderijen treffen we soms een enkele eenvoudiger landarbeiderswoning aan. Voorbeelden zijn Kleine Dijk 5 bij de boerderij Poelzicht en Kleine Dijk no. 12.

Boerderijen

De voor de weidse polder karakteristieke boerenbedrijven zijn vanouds ingericht voor de produktie van aardappelen en suikerbieten, terwijl ook enige fruitteelt voorkomt. Vrijwel alle boerderijen liggen op ruime erven in de polder, vaak nabij de dijken of de oeverwallen van vroegere kreken. Ze omvatten in de regel een fors rechthoekig woonhuis met vrijstaande schuur annex stal, enige bijgebouwen en soms een landarbeiderswoning (zie boven).

De woonhuizen zijn veelal eenlaags, hebben een fors zadeldak tussen topgevels en inwendig een middengang met kamers, kelder en opkamer, terwijl boven ruime zaad- en opslagruimten zijn. De schuren die ook veestalling zijn, hebben een drie-, soms vierbeukig gebint, muren in baksteen of gepotdekselde delen en hoge zadel- of wolfsdaken, soms met riet gedekt.

Onder de bijgebouwen vallen washokken op en van draadglas opgetrokken drooghokken voor fruitkisten.

Het leeuwedeel van dergelijke complexen is niet ouder dan de vorige eeuw, hoewel latere wijzigingen en het vasthouden aan traditionele vormen dateringen niet vergemakkelijken.

Enkele boerderijen kunnen nog grotendeels 18e eeuws zijn. Dit geldt voor Zuidzeedijk 5, een fraai woonhuis met 12-ruits schuiframen en luiken. De schuren, varkenskot en travalje zijn van na 1900.

Ook Zuidlangeweg 12 zou nog 18e. eeuws kunnen zijn, maar werd meer dan eens verbouwd. De oostzijde van het woonhuis heeft nog sporen van de middeningang en bezit 35-ruits schuiframen. De westgevel heeft kelder en opkamer en gemoderniseerde, zesruits ramen. De ingangen zijn verplaatst naar de korte zijgevel. De schuur onder rieten wolfsdak heeft deels lage muren met bakstenen steunbeertjes. Noordzeedijk 120 mist stal en schuur. Het woonhuis heeft nog zolderramen met kleine roederuiten en goed gedetailleerde achtruits stolpramen in de voorgevel. Curieus is het gemetselde hondehok.

Annaweg 12 is een leegstaand woonhuis met 19e eeuws uiterlijk. Het kan ouder zijn en is meerdere malen, tot begin deze eeuw gewijzigd en uitgebreid. Het heeft twee zadeldaken met zakgoot. Opvallend is de deftige neorenaissance betimmering met op plafond en panelen schilderijen met bloemranken in art-nouveaustijl. Bij het huis een bakstenen varkenshok. Mariaweg 6 is een mooi complex met een woonhuis met aanbouw onder wolfsdak en ingang in de korte gevel. De grote schuur heeft reeksen staldeuren met rondbogige bovenlichten.

Stoofdijk 41 wijkt af van het gebruikelijke type: het woonhuis is aan de schuur vastgebouwd en heeft gepleisterde muren, met op zolder nog een kloosterkozijn. Uiterlijk lijkt het gehele complex 19e eeuws.

Een der mooiste complexen uit de 19e eeuw is zonder twijfel Stoofdijk 66.

Het woonhuis van de Margaretha-hoeve heeft een gepleisterde gevel in blokverband en zesruits schuiframen onder segmenttogen. De achter- en zijgevels daarentegen dragen een vroeg 19e eeuws karakter met veelruits schuiframen. De schuur heeft een wolfsdak, getoogde deuren met bovenlicht en halfronde raampjes in de topgevel.

Kleine Dijk 10 zal wat het woonhuis betreft ook nog wel 19e eeuws zijn. Het heeft een eenvoudige gootlijst en diepliggende stolpramen. De langsdeelschuur met stal uit 1930 heeft topgevels met sober baksteenornament van lisenen en velden. Het gebint is driebeukig en traditioneel gedetailleerd.

Zuidlangeweg 6 is een combinatie van woonhuis en schuur uit de tweede helft van de eeuw, toen zeer veel nieuwe boerderijen gebouwd zijn.

Zuidzeedijk 1 is een boerenwoonhuis uit 1859 met gepleisterde gevels.

De zesruits schuiframen en de omlijste ingang met forse voluten en geometrisch bovenlicht vinden we bij vele boerderijen uit deze tijd telkens weer terug. Vergelijkbaar is bijvoorbeeld het twintig jaar oudere Steenbergseweg 112 met identieke opzet en deuromlijsting. Andere voorbeelden zijn Noordlangeweg 2 en Noordzeedijk 102 met langgerekte schuur. Bloemendijk 2 uit 1875 en Annaweg 4 hebben een gelijksoortige detaillering.

Het laatste pand heeft een later overstekend dak, een schuurtje met baksteenornament uit 1915 en een kippehok in chalet-stijl.

Het strenge sobere boeren-klassicisme heeft in Stoofdijk 98 een iets rijkere variant. De schuur is hier 1874 gedateerd.

Het buurhuis, no 96 eveneens uit 1874 is afwijkend in zijn rijkdom aan terracotta en stuc-ornament rond de ramen en onder de goten, en zijn stoep met palen en kettingen.

De boerderij Beaumont Polder aan de Noordzeedijk 117 heeft bij een wit woonhuis onder schilddak een reeks gave schuren. Er is een laat-19e eeuwse schuur met wolfsdak en een rijk stalgebouw met dakkapellen en siermetselwerk in gele baksteen. Havenweg 65 is een schuur uit 1899 met siermetselwerk en drie forse runderkoppen in de topgevel. Westerstraat 38 is een eenvoudige kleine boerderij, oorspronkelijk aan de rand van het dorp gelegen, en nu door bebouwing gesloten.

In de vroege 20e eeuw blijft de hoofdopzet van de complexen ongewijzigd. Er komt meer siermetselwerk en de ramen maken plaats voor T-ramen onder segmenttogen. Voorbeelden zijn Noordlangeweg 4 uit 1910 met fraaie schuur en Bloemendijk 3 uit 1921.

Bij Noordlangeweg 10 uit ca. 1920 heeft het huis het schilderachtige karakter van een landelijke villa gekregen met tuinaanleg.

De Moretus Hoeve, Mariadijk 1 werd in 1949 gebouwd en kreeg een traditioneel woonhuis met middengang, kleine roederamen en een hoog zadeldak. Het sluit rechtstreeks aan bij het oude streektype. Tweede Kruisweg 2 met tweelaags woonhuis is een goed gedetailleerd en veel oorspronkelijker boerenwoonhuis in Delftse-school-trant.

Openbare gebouwen

Het raadhuis, Westvoorstraat 1 is na oorlogsschade herbouwd. Het is een symmetrisch, klassiek aandoend gebouw met achthoekige dakruiter en middenrisaliet met fronton. Aan de Boompjesdijk een zeer vervallen schuur uit het eind van de 19e eeuw.

Aan de Havenweg 1 staat een naoorlogs politiebureau met bakstenen hoekblokken, schilddak, kroonlijst en gevelsteen. Het is typerend voor de naoorlogse herbouw van verwoeste huizen, in de trant van de Delftse school.

Kerkelijke gebouwen

De R.K. kerk aan de Westvoorstraat 26 werd door J. van Swieten in 1692 gebouwd nadat een andersoortig ontwerp van Pieter Post, gelijkend op de kerk van Woubrugge, afgewezen was. De kerk ligt op een omgracht perceel en had oorspronkelijk een houten koepel, die na de oorlog in steen en beton herrees.

De r.k. kerk, Westvoorstraat 2 uit 1950 is een gotiserende basiliek met toren aan een voorplein gelegen, ontworpen door C.M. van den Berg.

De kerk Wilhelminastraat 20 uit ca. 1930 is een allereenvoudigste baksteenbouw met zadeldak.

Rijker is de traditionele gereformeerde kerk aan de Steenbergseweg 2. De architecten Egb. en L.H. Reitsma ontwierpen een kruiskerk met historische elementen in de detaillering, waarin onder meer de uibekroning van de toren opvalt.

De r.k. begraafplaats aan de Oostgroeneweg heeft enige neogotische zerken en een gietijzeren kerkhofkruis. Het graf van de oorlogsslachtoffers van 1944 is in baksteen ommuurd.

Westerstraat 6 is een voormalige school met klooster resp. van 1928 en ca. 1950.

Industriële en waterstaatkundige gebouwen en relictten

De gemeente is bijzonder rijk aan industriële objecten. Boompjesdijk 84 is een woonhuis met hoefsmederij. Molendijk 20 is een werkplaatsje met enige oudere en fraaie gietijzeren boogramen in de achtergevel. Oosterstraat 14 is een houten schuur. Het pand Zuidzeedijk 22, nu boerderij, is blijkens een grote gedenksteen in 1846 als meestoof gebouwd.

Noordzeedijk 115 is het complex van de suikerfabriek waarvan alleen het kantoorgebouw nog redelijk gaaf bewaard bleef.

De beheersing van de waterlopen heeft een aantal zeer interessante sluiscomplexen opgeleverd. De beschermde sluisen en waterkeringen in het Benedensas van de Roosendaalse en Steenbergse Vliet zijn zeer goed bewaard gebleven en vanaf 1822 aangelegd. De sluisen zijn fraai en markant. Met name de spuisluis uit 1883 is met zijn zes bakstenen openingen zeer opvallend.

Een woonhuis ligt op Dinteloords gebied. Een aantal andere gebouwen, waaronder een als schuur gecamoufleerde bunker en een uitgebrand woonhuis ligt op gebied van Steenbergse.

Het tot nog toe niet beschermde Bovensas is eveneens zeer markant met sluisen van 1822-23 en op Steenbergse terrein een sluis met rolbrug uit 1913. De sluisen aan de Sasdijk van 1828 in bak- en hardsteen hebben fraaie deuren en een ijzeren rolbrug.

Groenelementen

Opvallend is de beplanting van dijken en wegen met een of meer rijen populieren. Bedreigd zijn de restanten van fraaie iepenrijen aan de Annapolderdijk en delen van de Vlietdijk.

Erfbeplanting bij de boerderijen blijft beperkt tot tuinaanleg, wind-singels en boomgaarden.